

Максим Осипенко,
науковий співробітник
відділ збереження фондів, сектор «Середньовічна археологія»
Національний музей історії України, Київ

ДО ПИТАННЯ АТРИБУЦІЇ ТРІЙНИКІВ-РОЗПОДІЛЬНИКІВ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ

У статті розглядається питання функціонального застосування трійників-розподільників. Проведена атрибуція відповідних знахідок, які можуть бути віднесені до золотоординського часу.

Ключові слова: трійник-розподільник, саадак, кочовики, Золота Орда.

Питанням появи та функціонального застосування трійників присвячена значна кількість наукових публікацій як вітчизняної, так і зарубіжної літератури [37, с. 12; 32, с. 59; 11, с. 26; 21, с. 8; 28, с. 31; 12, с. 92; 26, с. 165; 32, с. 68]. Трійник – це литий з кольорового металу розподільник, представлений кільцем або бляхою з трьома секціям (серпоподібними прорізами), часто з каплеподібними виступами-напівсферами. З'являються бляхи-трійники в давніх тюрків Сибіру ще з кін. VIII ст., згодом проникають у Південний Урал, Поволжя і Північне Причорномор'я в IX-X ст., а вже з XI ст. поширюються по всій степовій та частково лісостеповій зоні Євразії (рис. 1) [6, с. 48, рис. 14,3; 8, с. 110, рис. 50, 18; 21, с. 89; 19, с. 87, рис. 37, 7; 34, с. 85, рис. 27, 17; 2, с. 229, рис. 1, 9; 13, с. 117, табл. XXIX, 17; 30, с. 130, рис. 24, 16; с. 133, рис. 26, 57, 58; с. 144, рис. 33, 58; с. 267, рис. 90, 9; 18, с. 34, 43, 51; 14, с. 159, рис. 3; 21, с. 8, рис. 2, 2; с. 89, рис. 40, 3; 9, с. 39, рис. 42, 12; 24, рис. 69, 2, 3; 20, рис. 9, 7; 16, с. 255, табл. 88, 82].

Археологічні дослідження Білярського городища дозволили Ф. Хузіну виділити основні категорії розподільників і розділити їх на чотири типи: трипелюсткові (тип 1), круглі без виступів (тип 2), колесо-подібні (тип 3) та підтрикутні (тип 4) [15, с. 200]. В. Приймак бере за основу напрацювання казанського колеги й додає п'ятий тип, відносячи сюди колесо-подібні розподільники, що мають характерні рослино-подібні промені-спиці [27, с. 163]. С. Терський спрощує типологію Ф. Хузіна й виділяє всього два типи розподільників, які зустрічаються на території України впродовж всього середньовіччя – це круглі (тип 1) та підтрикутні з серпоподібними прорізами (тип. 2) [32, с. 66]. За Г. Федоровим-Давидовим бляхи для з'єднання трьох ременів належать до розряду II (з прорізами) відділу А (трипрорізні) типу I (округлі з випуклістю в центрі та круглими виступами) [33, с. 59].

З території України трійники класифікації II A I (за Г. Федоровим-Давидовим), типу 1 (за Ф. Хузіним) та типу 2 (за С. Терським), які можна віднести до золотоординського часу, відомі за знахідками з Києва, Михайлівки та Пастирського на Черкащині, Горішніх Плавнів, Засуллі та Шушвалівці на Полтавщині, балки Майорки на Дніпропетровщині, з Лутищ на Сумщині та Рідківців на Буковині (Рис. 2, 1-14) [23; 4, с. 109, табл. 2, 15; 35, табл. XI, 282; 3, с. 197, рис. 25, 28; 27, с. 545, рис. 3; 31, с. 30; 24, с. 35, 20, рис. 8, 2].

За межами України подібні розподільники походять з пам'яток Волзької Булгарії, знайдені в ході археологічних досліджень Пскова та поселення Аргамач-Пальна-3 з округи Єлецька Російської Федерації (рис. 2, 10-12) [17, с. 232, рис. 19, 4; 10, с. 40, 45, рис. 3, 1].

Досліджуючи знахідку з Пастирського, О. Приходнюк припускає його побутування в межах існування городища (II пол. VII – сер. VIII ст.), знаходячи аналогії на слов'янських пам'ятках (балка Майорка, Михайлівка) [28, с. 31]. Дійсно, привертає увагу той факт, що хронологічно пізніші речі були знайдені на ранніх пам'ятках (Рідківці, балка Майорка, Михайлівка, Горішні Плавні), але всі знахідки знайдені з розмивів схилів русла річок, а відповідно, не можуть бути пов'язані зі слов'янським горизонтом.

Шушвалівський золотоординський некрополь, з якого походить збережена центральна підтрикутна частина трійника, датується рубежем XIII-XIV ст. [22, с. 85; 31, с. 30]. Білярське городище зазнало руйнувань від монгольських військ у 1236 р. і, відповідно, знайдений розподільник, може бути пов'язаний саме з цим періодом [15, с. 200; 27, с. 548]. Другий етап заселення поселення на р. Пальна припадає на рубіж XIV-XV ст. [10, с. 33]. Стосовно центральної частини трійника з Пскова, зазначимо, що дослідження проводилися на території укріплень Окольного города, які вперше зведені в 1465 р. [17, с. 6].

Стосовно атрибуції трійників в археологічній літературі побутує декілька бачень. Їх розглядають як складові кінської упряжі, як портупейні розподільники, а також приписують поліфункціональне використання.

М. Макаренко, досліджуючи поховання печеніга XI ст. з Гаївки, одним з перших припустив використання трійника як складову кінської упряжі [1, с. 95]. Цієї ж думки дотримувався Г. Федоров-Давидов, розглядаючи подібні бляхи як елементи декору вузди [33, с. 55, 59]. Розподільники з Гаївки лягли в

реконструкцію А. Кірпічнікова. Дослідник розмістив відповідні трійники між налобним та нахрапним ремнями в оголів'ї, хоча аналогій використання такого типу вузди з трійником йому були невідомі (Рис. 3, 1) [11, рис. 12]. Ще далі, розвиваючи елементи вуздечної системи, пішов А. Іншаков, який називає подібні трійники – трензелями (Рис. 3, 2) [10, с. 40].

На думку О. Приходнюка, функціональне призначення розподільника направлене на закріплення нагрудних (підперсних) ременів, де два з них, ведуть до шиї коня, приєднуючись до сідла з протилежної сторони, а нижній, проходить між передніми ногами та кріпиться до підпруги (Рис. 3, 3) [28, рис. 64]. Підтримав це твердження В. Приймака, зазначивши, що в сучасному кінному спорті також використовуються таке кріплення сідл, але вже за допомогою кільця (Рис. 3, 4) [26, с. 157].

У ході досліджень поховань Лядинського могильника було знайдено чисельний поясний гарнітур та рештки ременів з трійниками, виявлені *in situ* на тазу чоловічих скелетів, що дозволило В. Ястребовому віднести відповідну категорію знахідок до портупейних розподільників (Рис. 3, 5) [37, с. 12, рис. 14; с. 44, рис. 24]. Також дослідник підкреслює, що такі пояси зображені на деяких кам'яних чоловічих «бабах», де ремені перехрещувалися подібним чином на стегнах і ногах, а на місці перетинання з'єднувалися «круглими пряжками» [37, с. 45].

Відомий дослідник сибірських старожитностей давньотюркського часу Г. Кубарев, на підставі поховань курганних груп Барбургази, Джолін, Кизирь, Юстид, такі трійники-розподільники пов'язав зі складовими допоміжного, стрілкового (саадачного), поясу (Рис. 3, 6). Своїми результатами науковець підкорегував припущення В. Молодіна, Д. Савінова та В. Могильникова, стосовно застосування розподільників на основному бойовому поясі, а також доповнив твердження А. Халікова щодо використання трійників як «ажурних» функціональних прикрас (Рис. 3, 7, 9) [6, с. 48, рис. 14, 3; 21, с. 89; 27, с. 97, рис. 12, 8; 20, с. 24].

Дослідження поховань давньотюркського періоду в скелях Жаргаланд Хайран, у рамках спільного німецько-монгольського проекту, дозволили К. Тюрбату дійти до тих же висновків і підтримати російського колегу. У горах провінції (аймаку) Ховд були знайдені *in situ* трійники-розподільники разом зі збереженими стінками колчанів й прикріпленими до них залишками шкіряних ременів з пряжками (Рис. 3, 8) [40, р. 377, fig. 13].

І. Кизласов, вважав такі розподільники виробами універсального призначення. Згідно його тверджень, трійники могли використовуватися як складова портупей, так і оголів'я, тому що форма виробу забезпечує загальний процес «розведення» ременів, що кріпилися до вузлових частин [13, с. 33].

На нашу думку, саме запропоновані Г. Кубаревим та К. Тюрбатовим реконструкції найкраще висвітлюють призначення аналогічних виробів, адже жодний з морфологічно подібних трійників-розподільників не був знайдений *in situ* в похованні з конем на скелету тварини. Хоча, аналогічна розподільникам з Гаївки, знахідка, була виявлена в ході досліджень кургану Сапогово Кемеровської області в Росії, та спочатку, з певним сумнівом, розглядалася авторами розкопу як складова вузди (Рис. 1, 20) [9, с. 39, рис. 42, 12]. Згодом, після детального вивчення матеріалів курганних груп верхньообської культури Кузнецької котловини, ця річ була віднесена до категорії поясної гарнітури розвинутого сrostкінського типу [12, с. 97; 5, с. 106, рис. 3, 6, 7]. У той же час, *in situ* трійники-розподільники виявлені поблизу тазу скелету людини, чи розміщені на попереку разом із залишками ременів та колчанних наборів відомі з багатьох пам'яток (рис. 4) [8, с. 107, рис. 49; 29, с. 87-99; 20, с. 24; 12, с. 197, 230, 241, 261, 279, 330; 37, р. 203; 41, р. 265]. Очевидно, що визначення трійників як розподільників кінської упряжі пов'язано з недостатнім ознайомленням з матеріальною культурою середньовічних кочовиків євразійського степового коридору.

Згідно спостережень Г. Кубарева, використання саадачних поясів кочовиками розвинутого та пізнього середньовіччя було давньотюркською традицією [12, с. 97]. До складу саадачного поясу входили наступні складові: трійники-розподільники, колчанні кроки та, іноді, невеликі пряжки [12, с. 94]. Такий допоміжний пояс виконував функцію сучасної розвантажувальної системи, одягався поверх обладунків та основного бойового поясу, де закріплювалася ручна холодна зброя. Для тюркського саадачного поясу була характерна наступна варіативність: з трьома (для підвішування налуча та колчана), двома (тільки колчана) та одним розподільниками [12, с. 96].

Хоча в ході археологічних робіт на монгольських пам'ятках, залишки саадаків рідко прослідковуються, що може вказувати на їхню цінність [36, с. 128, 129]. Однак наявність таких поясів у монголів підтверджується давньоперськими, китайськими та японськими мініатюрами [7, с. 59, 60, 69; 39, р. 106].

Отже, наслідуючи давньотюркські традиції, золотоординські воїни використовували такі розподільники в системі саадачних поясів. На нашу думку, розглядати відповідні знахідки як складові кінської упряжі, чи з позиції поліфункціональності, зважаючи на вищенаведені факти, некоректно.

Список використаних джерел та літератури

1. Отчет императорской археологической комиссии за 1905 год. – Санкт-Петербург, 1908. – 144 с.
2. Айбабин А. И. Салтовские поясные наборы из Крыма / А. И. Айбабин // Советская археология. – 1977. – Вып. 1. – С. 225-238.
3. Березовец Д. Т. Поселение улочей на Тясмине / Д. Т. Березовец // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1963. – № 108. – С. 145-208.
4. Брайчевський М. Ю. Неопубліковані речі часів переселення народів у Львівському історичному музеї / М. Ю. Брайчевський // Труды Канівського біогеографічного заповідника. – К, 1952. – № 10. – С. 105-111.
5. Васютин А. С. Кочевнические компоненты в материальной культуре населения верхнеобской культуры Кузнецкой котловины (VII-X вв. н. э.) / А. С. Васютин, С. С. Онищенко // Древности Сибири и центральной Азии: сб. науч. трудов. – Горно-Алтайск, 2010. – № 3 – С. 103-115.
6. Геннинг В. Ф. Ранние болгары на Волге (Больше-Тарханский могильник) / В. Ф. Геннинг, А. Х. Халиков. – М., 1964. – 201 с.
7. Горелик М. В. Армии монголо-татар X-XIV вв. / М. В. Горелик. – М., 2002. – 84 с.
8. Грач А. Д. Древнетюркские курганы на Юге Тувы / А. Д. Грач // КСИА. – 1968. – Вып. 114. – С. 105-111.
9. Илюшин А. М. Могильник Сапогово – памятник древнетюркской эпохи в кузнецкой котловине / А. М. Илюшин, М. Г. Сулейманов. – Новосибирск, 1992. – 127 с.
10. Иншаков А. А. Комплекс вооружения служилого человека вт. пол. XIV – нач. XV вв. Елецкого княжества / А. А. Иншаков, А. В. Иншакова // На степном пограничье: Верхний Дон в истории средневековой России. – Елец, 2011. – С. 32-45.
11. Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. / А. Н. Кирпичников // Свод археологических источников. – Ленинград, 1973. – Е1-36.
12. Кубарев Г. В. Культура древних тюрок Алтая (по материалам погребальных памятников) / Г. В. Кубарев. – Новосибирск, 2005. – 400 с.
13. Кызласов И. Л. Аскизская культура Южной Сибири X-XIV вв. / И. Л. Кызласов // Свод археологических источников. – М., 1983. – Е3-18. – 130 с.
14. Кызласов И. Л. Курганы тюркской культуры в Туве (по материалам раскопок 1915-1929 гг.) / И. Л. Кызласов // Советская археология. – 1983. – Вып. 3. – С. 153-170.
15. Культура Биляра: Булгарские орудия труда и оружие X-XIII вв. / А. Х. Халиков, Р. Ф. Шарифуллин, С. В. Кузьминых и др. – М., 1985. – 216 с.
16. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV-XIII века / А. В. Дмитриев // Археология. – 2003. – 535 с.
17. Лабутина И. К. Раскоп 1967 г. в Окольном городе Пскова / И. К. Лабутина // Археологическое изучение Пскова. – Псков, 1994. – С. 6-43, 216-252.
18. Мажитов Н. А. Южный Урал в VII-XIV вв. / Н. А. Мажитов. – М., 1977. – 242 с.
19. Могильников В. А. Исследование Малотебендинских курганов / В. А. Могильников // КСИА. – 1969 – №120 – С. 84-89.
20. Могильников В. А. Гилево VII, курган 4 – памятник кимаков на Верхнем Алтае / В. А. Могильников // Татар археологиясе. – Казань, 2000. № 1-2. – С. 19-41.
21. Молодин В. И. Бараба в тюркское время / В. И. Молодин, Д. Г. Савинов, В. С. Елагин. – Новосибирск, 1988. – 178 с.
22. Мокляк В. О. Пізньокочівницьке поховання середини XIII – XIV ст. з околиць с. Шушвалівка Глобинського району / В. О. Мокляк, Д. В. Морозко // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. – Полтава, 1992. – Вип. 1. – С. 85-94.
23. Осипенко М. С. Трійник-розподільник золотоординського часу з розкопок 1946 р. в Києві / М. С. Осипенко // Науковий вісник Національного музею історії України. – К., 2017. – Вип. 2. – (у друці).
24. Пивоваров С. В. Дослідження слов'янського поселення VIII-IX ст. поблизу с. Рідківці у 2010 р. / С. В. Пивоваров // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології: зб. наук. пр. – Чернівці, 2011. – Т. 2. – С. 22-37.
25. Полякова Г. Ф. Изделия из цветных и драгоценных металлов / Г. Ф. Полякова // Город Болгар: Ремесло металлургов, кузнецов, литейщиков. – Казань, 1996. – С. 154-268
26. Приймак В. В. Ременные распределители эпохи средневековья / В. В. Приймак // Археологія та давня історія України. – К., 2011. – Вип. 7. – С. 157-165.
27. Приймак В. В. Ременные распределители древнерусского и золотоординского времени (новые находки) / В. В. Приймак // Верхнедонский археологический сборник. – Липецк, 2014. – Вып. 6. – С. 538-548.

28. Приходнюк О. М. Пастирське городище / О. М. Приходнюк. – К.; Чернівці, 2005. – 246 с.
29. Савинов Д. Г. Раннесредневековые впускные погребения на юге Хакасии / Д. Г. Савинов, П. Г. Павлов, Д. Е. Паульс // Памятники археологии в зонах мелиорации Южной Сибири. – Ленинград, 1988. – С. 83-103.
30. Степи Евразии в эпоху средневековья / Л. Р. Кызласов, В. А. Могильников, И. Л. Кызласов, Н. А. Мажитов // Археология СССР. – Москва, 1981.
31. Супруненко О. Б. Старожитності золотоординського часу Лівобережного Подніпров'я / О. Б. Супруненко, В. В. Приймак, К. М. Мироненко. – К.; Полтава, 2004. – 84 с.
32. Терський С. В. Кочівники Північного Причорномор'я та формування спорядження слов'янської кінноти у VI-XI ст. (за археологічними даними) / С. В. Терський // Археологія & Фортифікація України. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 64-70.
33. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники / Г. А. Федоров-Давыдов. – М., 1966. – 276 с.
34. Халиков А. Х. О столице домонгольской Булгарии / А. Х. Халиков // Советская археология. – 1973. – Вып. 3. – С. 83-90.
35. Ханенко Б. И. Древности Поднепровья. Эпоха великого переселения народов / Б. И. Ханенко, В. И. Ханенко. – К., 1901. – 55 с.
36. Худяков Ю. С. Вооружение Центрально-Азиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья / Ю. С. Худяков. – Новосибирск, 1991. – 193 с.
37. Ястребов В. Н. Лядинский и Томниковский могильники Тамбовской губернии / В. Н. Ястребов // Материалы по археологии России. – Санкт-Петербург, 1893. – №10.
38. Bemann J. Bestattungen in Felsspalten und Hohlräumen mongolischer Hochgebirge / J. Bemann, G. Nomguunsüren // Steppenkrieger. Reiternomaden des 7-14 Jahrhunderts aus der Mongolei. – Bonn, 2013. – p. 199-217.
39. Rauch Ch. Von Täbriz über Istanbul nach Berlin / Ch. Rauch // Steppenkrieger. Reiternomaden des 7-14 Jahrhunderts aus der Mongolei. – Bonn, 2013. – p. 100-113.
40. Torbat Ts., Batsukh D., Bemann J. A Rock Tomb of the Ancient Turkic Period in the Zhargalant Khaihan Mountains, Khovd Aimag with the Oldest Preserved Horse-Head Fiddle in Mongolia – A Preliminary Report, Ulaanbaatar, 2008 / Ts. Torbat, D. Batsukh, J. Bemann // Current Archaeological Research in Mongolia. – Bonn, 2009. – p. 365-383.
41. Törbat C., Batsüch D., Batbajar T. Das Felsgrab aus Žargalant, Manchan sum, Chovd ajmag / C. Törbat, D. Batsüch, T. Batbajar // Steppenkrieger. Reiternomaden des 7-14 Jahrhunderts aus der Mongolei. – Bonn, 2013. – p. 222-265.

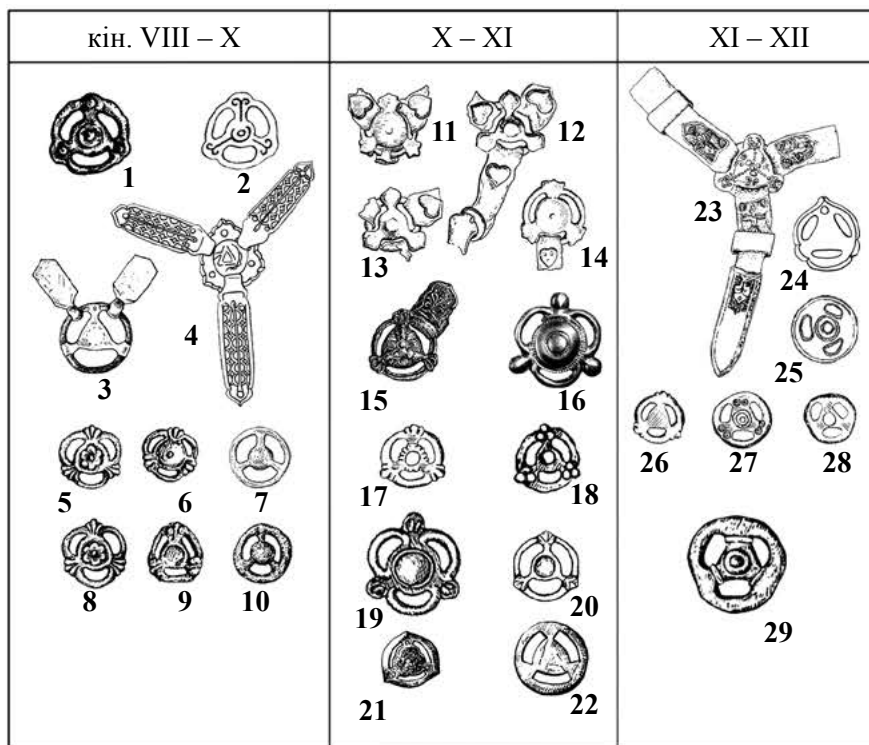

Рис. 1. Хронологічна таблиця трійників-розподільників кін VIII – XII ст з пам'яток лісостепової та степової зон Євразії, що мають спільні морфологічні обриси.

1. – курган Сагли (за А. Грачов); 2. – станція Мінусинськ; 3. – могильник Дюрсо (за А. Дмитрієвим); 4. – курган Оглахті II (за І. Кизласовим); 5, 6, 18. – Велико-Тарханський могильник (за В. Геннінгом та А. Халіковим); 7. – Малотеребендівський курган (за В. Могильниковим); 8, 9. – Хусайносський могильник; 10. – Муракіївський могильник (всі за Н. Мажитовим); 11 – 14. – курганна група Кизирь (за В. Молодіним); 15. – курган Гілево II (за В. Могильниковим); 16. – поховання Гаївка (за М. Макаренком); 17, 25, 27, 28 – Білярське городище (за А. Халіковим); 19. – курган Сапогово (за А. Ілюшиним); 20. – Херсонес (за А. Айбабіним); 21, 22. – поховальний комплекс Текелі (за В. Могильниковим); 23. – курган Олтирь I (за В. Молодіним); 24. – курган Кизик-Тігей (за І. Кизласовим); 25. – Булгарське городище (за Ф. Хузіним); 29. – Кушулевський могильник (за Н. Мажитовим).

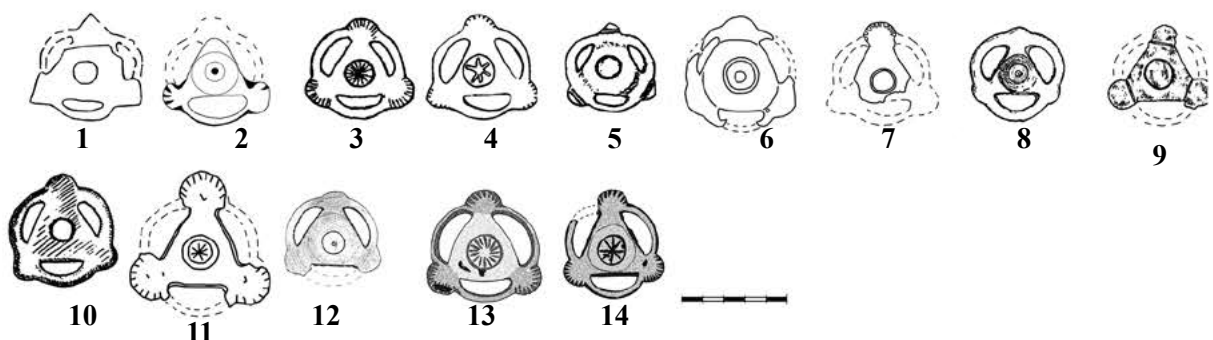

Рис. 2. Трійники-розподільники золотоординського часу сер. XIII – поч. XV ст.

1 – Михайлівка (за М. Брайчевським); 2 – Балка Майрка (за Д. Березовцем); 3 – Горішні Плавні (кол. Комсомольськ), 4 – Лутище, 5 7 – Засулля (всі за В. Приймаком); 8 – Рідківці (за С. Пивоваровим); 9 – Шушвалівський могильник (за О. Супрунєнком); 10 – Білярське городище (за Ф. Хузіним); 11 – Псков (за І. Лабутіною); 12 – Аргамач-Пальна-3 (за А. Іншаковим); 13. – Пастирське городище (О. Приходнюком); 14. – Київ (за М. Осипенком)..

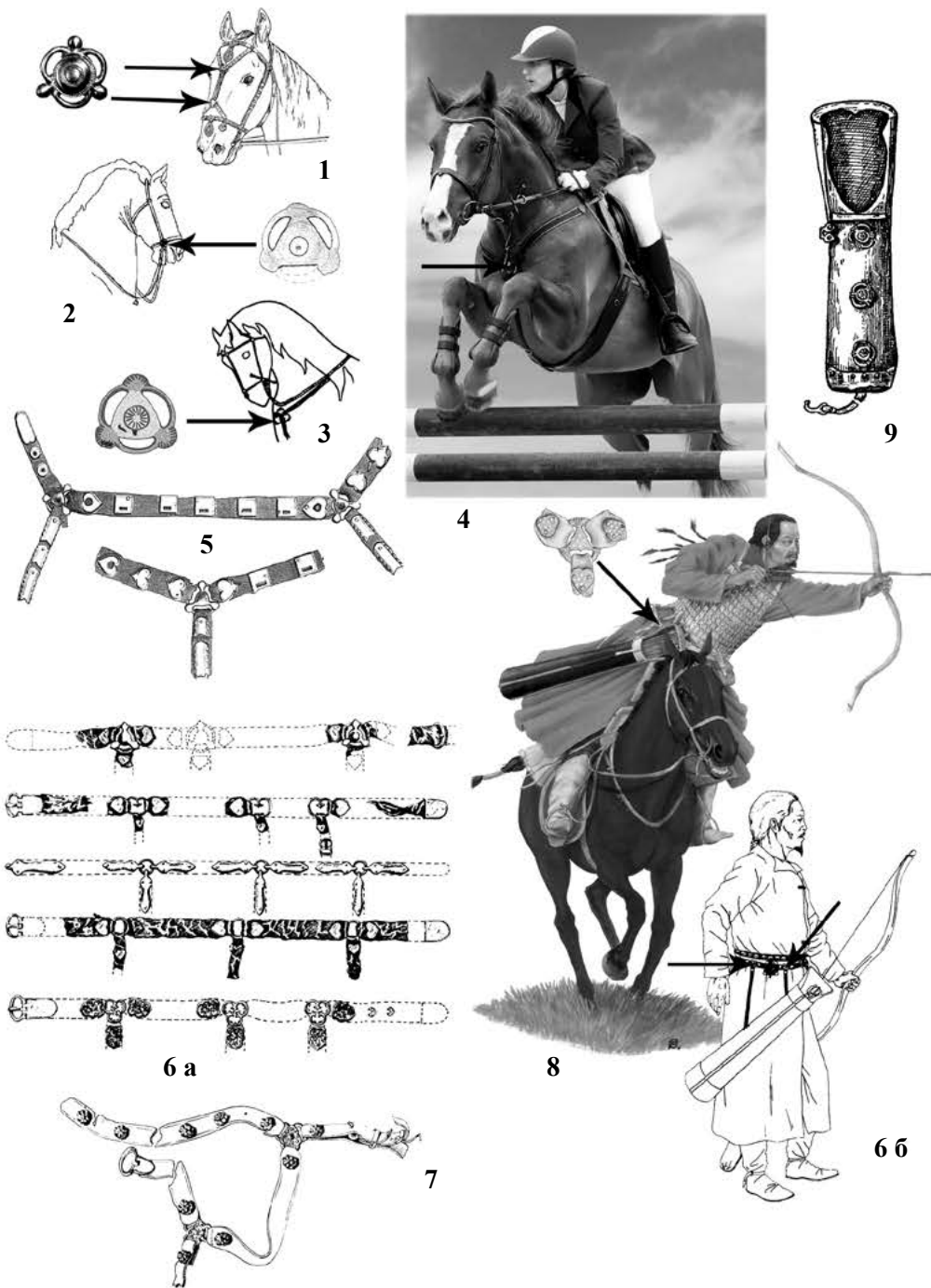

Рис. 3. Використання розподільників та набори саадачних поясів.

1. – реконструкція уздечного набору (за А. Кірічніковим); 2. – використання трійника як трензеля (за А. Іншаковим); 3. – розподільник підперсних ременів кінської упряжі (за О. Приходнюком); 4. – сучасне зображення жокея та місце розташування кільця-розподільника; 5. – поясний набір XI ст. із Лядинського могильника (за В. Ястребовим); 6. – реконструкція саадачних поясів та розташування їх на воїні тюркського періоду (за Г. Кубаревим); 7. – портупейний набір із могильника Кірбінський Лог (Д. Савіновим); 8. – реконструкція давньотюркського воїна із Жаргаланду (за К. Тюрбатом); 9. – вигляд колчану із Велико-Тарханського могильника (за А. Халіковим).

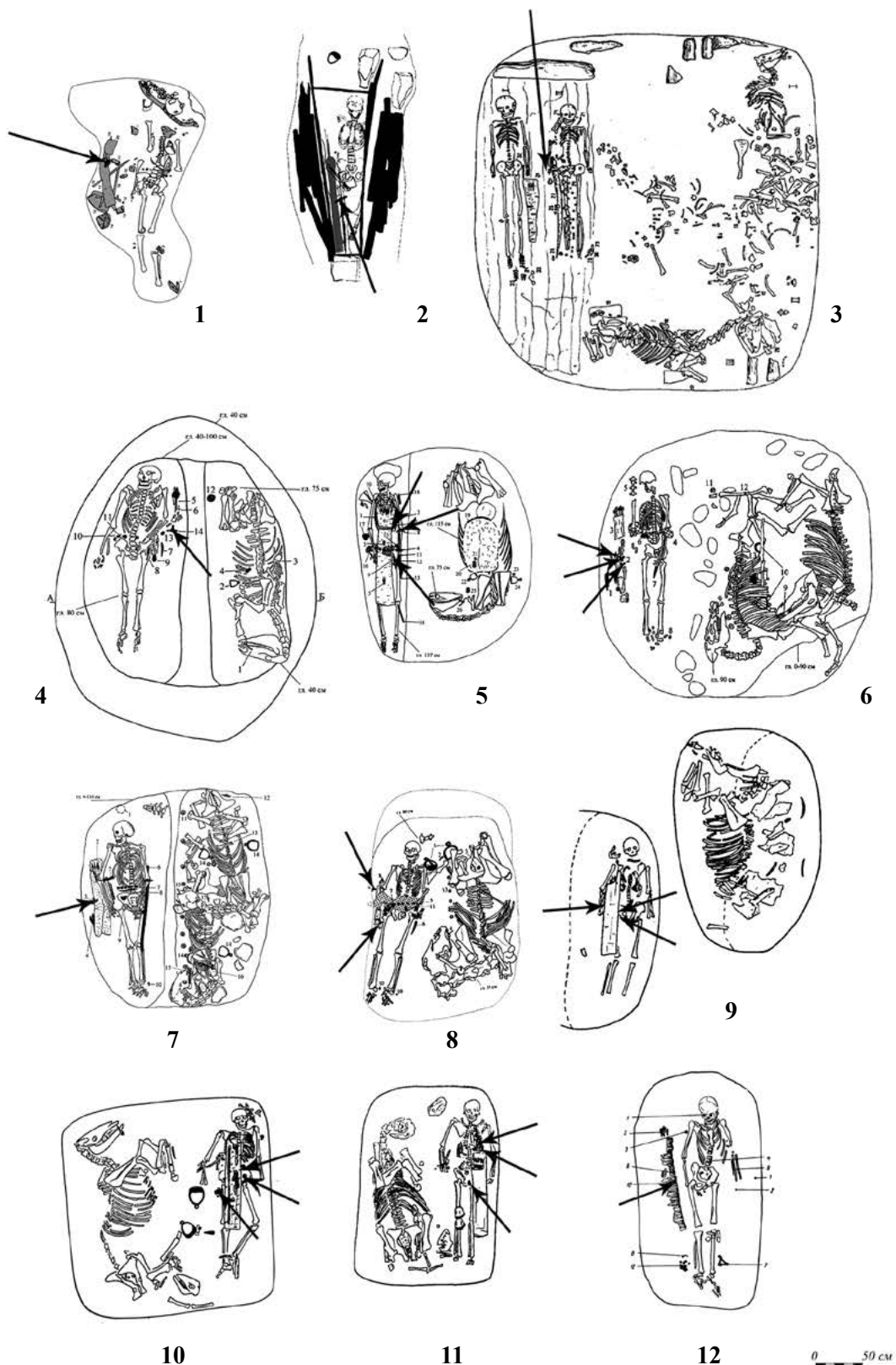

Рис. 4. Місця знахідок трійників-розподільників у похованнях давніх тюрків кін VIII – X ст.
 1. – Жаргаланд (за К. Тюрбатом); 2. – Аркат Дел (за Я. Бемманном); 3. – Гілево II (за В. Могильниковим); 4. – Біре, курган I; 5. – Талдуаір, курган 6; 6. – Барбаргузи II, курган 9; 7. – Джолін I, курган 9; 8. – Юстид XXIV (за Г. Кубарєв); 10. – Сабінка I, курган 1, могила 2; 11. – Сабінка I, курган 2, могила 2 (за Д. Савіновим); 12. – Сагли, курган 27 (за А. Грачом).